

УДК 316.7

Ю.В. Візниця, канд. соціол. наук

Криворізький технічний університет

НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ ТА РИСИ ІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВИМІРУ

Аналіз у статті зосереджено на проблемі ідентифікації “менталітету” і “національного менталітету”, визначенні маргінальності як однієї з характеристик українського національного менталітету.

Ключові слова: національний менталітет, національний характер, маргінальність.

Проблема неупередженого дослідження феномену національної ментальності була завжди актуальною та складною виходячи з складності та багатозначності самого об'єкта дослідження аж до констатації перебування його (об'єкта дослідження) за межами пізнання раціональними методами. М.Бердяєв писав: « Існують дуже великі труднощі у визначенні національного типу, народної індивідуальності. Тут не можна дати точного наукового визначення» [1, 43]. Причина цього полягає в тому, що ментальність має людський вимір, наука ж надособистісна, людина з'являється в ній лише як об'єкт дослідження. Сфера людського духу, як вважає академік Б.Раушенбах, принципово не піддається раціоналізації. «У конституюванні людських цінностей ірраціональна складова відіграє вирішальну роль» [2, 11].

Академік Мирослав Попович приходить до висновку, що «залишається відкритим питання, чи не виходить за рамки науки у сферу публіцистики сама постановка питання про загальні риси української ментальності для всіх часів»[3, 23]. У цьому ракурсі постає необхідність ще раз звернутися до кола питань, серед яких такі: у чому ж суть поняття «національна ментальність»? Як ця категорія співвідноситься з іншими, що стосуються колективної, суспільної свідомості в її етнічному вимірі (такими як «архетип», «національна психологія», «національний характер»)? Як можна охарактеризувати родові риси національної ментальності українства?

Webster's Universal College Dictionary визначає «ментальність» як «розумові здібності, обдарованість» та «розумові нахили; погляди» [4, 502]. Певною мірою подібний підхід відображено в ряді інших довідкових видань: «спосіб мислення, загальна духовна налаштованість людини, групи»[5, 263], «образ, модус мислення, притаманний індивідові, ...народові»[6, 235]. Розуміння ментальності як «способу думання», «складу розуму», «сукупності інтелектуальних навичок » М.В. Попович відносить до широкого, непрофесійного слововжитку. Відсутність терміна «ментальність» у радянських словниках пояснюється тим, що теорія ментальності роз-

вивалася насамперед у немарксистських напрямках соціогуманітарних наук [3, 4]. Дозволимо собі нагадати, що запровадження з легкої руки М.С. Горбачова терміна «менталітет» у широкий вжиток набуло помітного громадського резонансу з елементами гротескності.

Етапними в дослідженні проблем ментальності є публікації Ж. Лефевра 1930-х рр., в яких виокремлюються й застосовуються поняття колективної та індивідуальної ментальності як специфічних, зумовлених передусім біологічно, констант людського мислення. Широко висвітлена ця проблема в теоретичній спадщині «школи «Анналів»». Цей напрям історичної думки, або «нова історична школа», бере початок від праць видатних французьких істориків Марка Блока та Люсьєна Февра, що заснували в 1929 р. журнал «Анналі». Принагідно зазначимо, що на початку ХХ ст. великий внесок у формування «школи «Анналів»» зробив український історик і громадський діяч Іван Лужицький.

На пострадянському просторі найвища заслуга в дослідженні характеристики ментальності належить А.Я. Гуревичу. Підсумовуючи власні пошуки і досвід французьких вчених, він пише про ментальності як про не сформульовані чітко і не цілком усвідомлені образи, притаманні даній епосі або певній соціальній групі. Ці способи орієнтації в соціальному й природному світі виступають як своєрідні автоматизми думки: люди користуються ними, не замислюючись про них і не помічаючи їх, подібно до мольєрівського пана Журдена, який говорив прозою, не здогадуючись про це. Системи цінностей далеко не завжди й не повністю формулюються моралістами або пророками – вони можуть бути імпліковані в людську поведінку, не будучи зведені в стрункий і продуманий моральний кодекс. Але ці позаособистісні настанови свідомості мають більш примусовий характер через те, що вони не усвідомлюються [6, 29].

Поняття ментальності прийшло на зміну уявленням про «психологію епохи» і «психологію нації». Психологізм у розумінні й поясненні далекого минулого і сучасних, але культурно далеких цивілізацій знаходив чи не найяскравіший вираз у теорії націй.

У гуманітаріїв навіть у першій половині ХХ ст. панували напівміфологічні уявлення про національну ментальність, яку тоді називали «національним характером» або «національною психологією». Різко полемізуючи з Отто Багером у роботі «Марксизм і національне питання», Й.Сталін не заперечує існування «національного характеру», проте наполягає на походженні цього «духовного обличчя» з матеріальних умов життя. Як саме відрізнити духовний склад однієї нації від іншої – це питання полишали на інтуїції дослідника.

Психологізм був спробою історичного пояснення шляхом «партиципації» відчуття співпричетності історика з психікою людини іншої епохи або віддаленої культури. Ідея аналізу ментальностей дала змогу подолати некритичне пояснення минулого шляхом зведення мотивацій людей минулих епох і чужих культур до поглядів та смаків сучасного дослідника. Головне в аналізі ментальностей – на відміну від психологізму – полягає в забороні ототожнювати психіку, спосіб мислення,

мотивацію тощо людей віддалених епох і цивілізацій з інтуїцією нашого сучасника, в забороні ставити себе на місце людей досліджуваної доби. Замість самоспостереження треба вивчати постать якісно іншого змісту, *habitus* у. Цікавим феноменологічним варіантом є визначення П'єром Бурдьє *habitus* у як орієнтаційної системи понять індивіда. З одного боку, Бурдьє критикує викривлення економістами орієнтацій діючих осіб, оскільки вони нав'язують діючим особам той світогляд, якому вони (тобто економісти) віддають перевагу. У процесі цієї критики Бурдьє пропонує бажаність толерантнішого підходу. Його власне визначення *habitus* у становить собою багатогранну орієнтацію, яка охоплює мотивацію, минулий досвід, пам'ять та інформацію [7, 112].

Є потреба провести певне розмежування між поняттями «ментальність» та «характер».

В загальному розумінні характер – це особливість поведінки людини, що знаходить прояв у її манерах, вчинках і складі розуму. Характер зумовлює всі зміни, що відбуваються в людині, а також силу опору до зовнішніх впливів, являючи собою основу особистості та її моральних принципів. За І. Кантом, у цілісності характеру полягає досконалість людини [5, 61].

Є спроби побудувати системи показників національного характеру. Так, Є.Р. Боринштейн серед показників національного характеру називає: статуси особистості, звичаї, символічний і ситуативний самовираз, мова, модальність особистості, соціальні і етнічні стереотипи [8, 96]. Стосовно ж національної ментальності, то М.В. Попович вказує, в тому числі, на її пізнавальний, спонукальний та експресивний виміри. [3, 15–29]. Таким чином, поняття «національний характер» потрібно віднести, передусім, до діяльного, перетворюючого, такого, що проявляється в протидії аспекту існування етнічної спільноти (або у взаємодії з ним); тоді як «національна ментальність» як категорія належить до поля розумових процесів, характеристики підвалін свідомості, успадкованих традицій і стереотипів.

В українській соціогуманітарній науці ХХ ст. набула поширення концепція О.Кумицького. Згідно з нею філософська антропологія не повинна «обмежуватись роздумами над сферою загальнолюдського, що на ділі є тільки ідеальною абстракцією. Адже загальнолюдське існує насправді у конкретних постатях національних чи епохальних типів, формування яких зумовлене національними та епохальними ... структурами» [9, 425]. Але пошук «остаточних» (неподільних) понять, здатних нести в собі психоісторичну і психокультурну багатомірну інформацію про соціум, соціальні структури, суспільні цінності та установки, триває й досі. Осмислення історичної цілісності спільноти за допомогою таких понять, як мислення, світосприймання, пам'ять, воля, афективні процеси тощо, виявилось недостатнім, а поєднання описових методів етнографічних та історико-культурних наук (з використанням таких понять, як звичаї, обряди, побут, жести, міміка, вдача, колір шкіри і т. ін.) не дало змоги побудувати, наприклад, структурну модель соціетальної психіки, яка була б здатна не тільки пояснити соціально-психологічні феномени (як-от «національний характер»), але й виконувати роль інструмента управління ними,

адже відомо, що управляти можна лише тоді, якщо перед очима є модель того чи іншого об'єкта управління, система з повним набором елементів. Мабуть, тому, що поняття, наприклад, національного характеру, по-перше, за словами І. Кона, не аналітичне, а описове, а, по-друге, йдеться все ж таки не про те, що А. Кардінер назвав «базовою структурою особистості», типовою для даного народу [10, 26].

Продуктивною здається запропонована О. Донченко та Ю. Романенко спроба аналізу сутнісних компонентів феномену «ментальність» через його атомізацію. Граничним і неподільним в означеному сенсі є поняття архетипу (архе- букв. першоджерело, першооснова культури, менталітету, в цілому становлення і розвитку культурних та соціальних моделей, що оформлюють людське буття) [10, 27]. Відоме ще з античної філософії поняття «архетип» можна уявити як форму колективного несвідомого (надособистісно-трансперсонального початку людської психіки). К. Юнг визнає (поряд з існуванням несвідомого в особистості) існування несвідомого в колективі, єдине та спільне (притаманна всьому людству якість), структурні елементи якого є «архетипами», з яких розвинулася кожна індивідуальна духовність: «Усі основні форми і основні стимули мислення колективні. Все, що люди однотайно розцінюють як всезагальне, є колективним, так само як і те, що всім зрозуміле, всім притаманне, про яке всі кажуть і яке всі роблять» [11, 136].

Спіраючись і на такий підхід в дослідженні ментальності, стає зрозумілим, що, на відміну від ідеологічних, філософських, етичних, естетичних, науково-теоретичних та інших рефлексивних систем, свідомо спрямованих на продукування, послідовну розробку і внесення у свідомість суспільства ідей, ментальність формується, функціонує і змінюється набагато повільніше і без усвідомлення тих, хто є її носієм. Вона є, з одного боку, надбанням не лише інтелектуальної еліти суспільства на тому чи іншому відтинку його існування, а всього конкретного суспільства як фундаментальний пласт масово-індивідуальної свідомості даного соціуму. Разом з тим, це властивий певній епосі та спільноті розумовий інструментарій, яким індивіди оволодівають і послуговуються в неусвідомленій, інстинктивній формі, створюючи особливий загальний образ світу.

Таким чином, ментальність – це духовний сплав органічно поєднаних багато в чому, а подекуди – й у головному, нерефлексованих, логічно не осмислених самотніх історичних традицій, успадкованих від попередників людьми певної епохи способів, стилів, манер, прийомів, навиків і процедур мислення, світовідчуття, світосприймання та орієнтацій у природному і суспільному світі. Ментальність, зумовлена не стільки біологічними, скільки соціокультурними чинниками, в імпліцитній формі містить у собі етичні, естетичні, релігійні, політичні, правові та інші цінності, сприйняті не лише через сферу освіти чи формулювання моралістів, проповідників, політичних діячів і зведені в стрункий і продуманий моральний, правовий чи релігійний кодекс, а головним чином інтеріоризовані людиною, переважно несвідомо, у сфері побуту, буденного життя.

Ментальність є відповідне конкретно-історичному соціокультурному утворенню поєднання високораціоналізованих сфер духовного життя (ідеологія, релігія,

філософія, наука) з неусвідомленими універсальними, архетипами і кодами культури.

Численні дослідники майже одноставно наводять кілька базових взаємопов'язаних особливостей традиційного політичного менталітету українства, серед яких: екзистенціальний індивідуалізм, егоцентризм, інтроверсивність, ескапізм, консерватизм, кордоцентричність, соціальний егалітаризм, громадоцентризм, провінційність, загальна аполітичність, анархічність та ін. [12, 94].

У ході досліджень українськими вченими було виділено чотири системотвірні ознаки ментальності українського народу:

1. Інтровертивність вищих психічних функцій у сприйнятті дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу.

2. Кардіоцентричність, що проявляється у сентименталізмі, чутливості, любові до природи, яскраво відображених у пісенному фольклорі.

3. Анархічний індивідуалізм, партикулярне прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до державності, коли бракує ясних цілей, дисциплінованості й організованості.

4. Перевага емоційного, чуттєвого над волею та інтелектом [13, 7].

Такі достатньо песимістичні оцінки та висновки стосовно рис української ментальності з точки зору бази «конкурентоздатності» українства в жорсткому прагматичному та раціональному світі. І все ж бачимо необхідність доповнити наведені переліки характеристик ще однією рисою, що, як правило, вживається у негативно-умовному аспекті, – це маргінальність (від лат. *marginis* – край, межа, кордон).

Маргінальний, помежовий, характер української ментальності визначається умовним міжцивілізаційним розломом, кордоном, що проходить Україною, розділяючи її та відокремлюючи європейську (західну) та євразійську цивілізації [14, 9]. Сама Україна впродовж століть залишалася узграниччям, ареною протистояння між Сходом та Заходом. Ця маргінальність, «життя на межі» позначились, у тому числі, на розумінні змісту назви власної країни як «окраїни чогось», тоді як У-країна, В-країна – це вказівка на корінний, центровий характер території (порівняйте з назвою «Сербська Країна» як назва автохтонної сербської території). Це ж стосується й штучної словоконструкції – «Малоросія». Щоб дійти її справжнього змісту, корисно порівняти з уживанням таких історичних понять, як «Мала Греція і Велика Греція» в античні часи та «Мала Польща» і «Велика Польща» («від моря до моря») в часи пізнього Середньовіччя. Звісно, що ці хибні стереотипи з'явилися в ментальності народу не самі собою, а як результат наполегливого нав'язування. Але зрозуміло, що цього б не сталося, якби не було готовності менталітету саме до такого усвідомлення.

Маргінальність української ментальності знаходить свій прояв і в відчутній диференціації ментальних засад української спільноти за регіональною ознакою. Висновки емпіричних досліджень ментальних відмінностей українців Заходу і

Сходу країни наводять С. Катаєва на висновок про існування двох субетносів [15, 109–115].

На нашу думку, з використанням цивілізаційного підходу до пояснення відмінностей ментальності східних та західних українців, враховуючи наявність у перших елементів російської, євразійської, а в інших – західної, європейської культур, можна розглядати кожну з цих спільнот як такі, що мають ментальності маргінального типу відносно євразійського (російського) та європейського (західного) менталітетів.

Традиційно з маргінальністю пов'язують набір достатньо малосимпатичних характеристик: вразливість, агресивність, сумніви в особистій цінності, страх перед необхідністю приймати рішення, безпринципність, непередбачуваність у поведінці [16, 211]. Разом з тим маргіналам можуть бути притаманні пошук, динамізм, викликана необхідністю здатність до мобілізації власних адаптаційних потенцій, соціально ефективна поведінка. Така роздвоєність, неузгодженість, поєднання в одному соціумі різновекторних складових значно ускладнює прогнозованість соціальних процесів в Україні, можливості ефективного впливу на суспільну свідомість. Але це тільки підкреслює важливість дослідження та розуміння ментальних підвалин українського соціуму.

1. Бердяев Н. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX в. и начала XX в. // О России и русской философской культуре. – М., 1990.
  2. Интервью с Б. Раушенбахом // Вопр. филос. – 1989. – № 4.
  3. Проблеми теорії ментальності / під ред. М.В. Поповича. – К., 2006.
  4. Webster's Universal College Dictionary. – NY, 1997.
  5. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА, 2003.
  6. Мельник В.А. Современный словарь по политологии / В.А. Мельник. – Мн. : Книжн. Дом, 2004.
  7. Burdieu, Pierre. A Social Critique of the Judgment of Taste / Pierre Bourdieu. – Cambridge, Mass., 1984.
  8. Боринштейн Е.Р. Показатели национального характера / Е.Р. Боринштейн // Грани . – 2002. – № 3 (23).
  9. Федів Ю. Історія української філософії / Ю. Федів, Н. Мозкова. – К., 2000. – С. 425.
  10. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика / О. Донченко, Ю. Романенко. – К., 2001.
  11. Юнг К. Отношения между Я и бессознательным / Карл Юнг. – М., 2005.
  12. Поліщук І. Ментальність українства : політичний аспект / І. Поліщук // Людина і політика. – 2001. – № 1.
  13. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців / В. Дем'яненко // Людина і політика. – 2001. – № 1.
  14. Весна 89: География и анатомия парламентских выборов / под ред. В.А. Колосова. – М., 1990.
  15. Катаєв Л.С. Сучасне українське суспільство / Л.С. Катаєв. – К. : 2006.
  16. Park R.E. Race and Culture / R.E. Park. – Illinois, 1990.
- Отримано 28.01.10

Ю.В. Вознища, канд. социол. наук

НАЦИОНАЛЬНАЯ МЕНТАЛЬНОСТЬ И ЧЕРТЫ ЕЁ УКРАИНСКОГО ИЗМЕРЕНИЯ

Анализ в статье сосредоточен на проблеме идентификации “менталитета” и “национального менталитета”, определении маргинальности как одной из характеристик украинского национального менталитета.

Ключевые слова: доверие, социальный капитал.

U.V. Viznytsya, Candidate of Sociol. Sci.

NATIONAL MENTALITY AND FEATURES OF ITS UKRAINIAN DIMENSION

The analysis contained in this article focuses on the problem of the identification “mentality” and “national mentality” and definition of marginality as a one of the characteristics of the Ukrainian national mentality.

Keywords: national mentality, national character, marginality.